



MUSTAFA HAŞİM PAŞA'NIN HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ ADLİYE MÜFETTİŞLİĞİ (1886)*

Berke ŞANLI**
Ali OKUMUŞ***

ÖZ

II. Abdülhamid'in son Maarif Nazırı Mustafa Haşim Paşa'nın (1852-1920), 1886 yılında Hüdavendigâr vilayetinde adliye müfettişi olarak bulunduğu beş buçuk aylık dönemi ve Adliye Müfettişliği vazifesini konu alan bu araştırmada aynı zamanda adliye müfettişinin faaliyetlerinin yanı sıra günlük hayatının nasıl geçtiği incelenmektedir. Mustafa Haşim Bey'in müfettişliği esnasında kaleme aldığı bir defter sayesinde günlük rutinleri hakkında bilgi elde edilebilmektedir. Hüdavendigâr vilayetine gelip görevine başlayan Mustafa Haşim Bey, kısa bir süre sonra Çanakkale'ye gitmek üzere İstanbul'a dönmüş ancak hava muhalefeti nedeniyle bu seyahatini ertelemek durumunda kalmıştı. Bu sırada Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa ile görüşen Haşim Bey, Ankara vilayetinden gelen şikâyetlerden dolayı orayı teftiş etmekle görevlendirildiğini öğrenmişti. Hazırlıklarını tamamlayan Haşim Bey önce Hüdavendigâr vilayetine gelmiş ve oradan yolu üzerinde bulunan şehir ve kasabaları teftiş ederek Ankara'ya varmıştı. Buradaki işini tamamlayıp Bursa'ya döndükten kısa bir süre sonra da memuriyet görevi olan adliye müfettişliğinin ilga edildiğini öğrenip aynı gün İstanbul'a gitmişti. Bu araştırmada, Adliye müfettişliği vazifesinin tanımı, zaman içerisindeki değişimi, Mustafa Haşim Paşa'nın müfettişlik görevi arşiv belgeleri ve devrin gazeteleri ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Haşim Paşa, Bursa, Hüdavendigâr, Adliye Müfettişi

MUSTAFA HAŞİM PASHA'S INSPECTORSHIP OF DEPARTMENT OF JUSTICE IN HUDAVENDIGAR PROVINCE (1886)

ABSTRACT

This study examines the five-and-a-half-month period in 1886 during which Mustafa Haşim Pasha (1852–1920), the last Minister of Education under Sultan Abdulhamid II, served as a judicial inspector in the province of Hüdavendigâr. In addition to analyzing the official responsibilities of the judicial inspectorate, the research also explores aspects of the inspector's daily life. A notebook authored by Mustafa Haşim Bey during his tenure provides valuable insight into his daily routines. After arriving in Hüdavendigâr and commencing his duties, Mustafa Haşim Bey soon returned to İstanbul in preparation for a journey to Çanakkale. However, adverse weather conditions forced him to postpone this trip. During this time, upon meeting with the Department of Justice, Abdurrahman Pasha, he learned that he had been reassigned to inspect the province of Ankara in response to complaints originating from there. Once his preparations were complete, Haşim Bey first returned to Hüdavendigâr and then proceeded to inspect the cities and towns along his route before arriving in Ankara. After completing his duties in Ankara and returning to Bursa, he learned shortly thereafter that the judicial inspectorate had been abolished and departed for İstanbul the same day. This study will investigate the definition and evolution of the judicial inspectorate, as well as Mustafa Haşim Pasha's tenure, in light of archival documents and contemporary newspapers.

Keywords: Mustafa Haşim Pasha, Bursa, Hüdavendigâr, Department of Justice

Giriş

II. Abdülhamid devrinin meşhur maarif nazırlarından Mustafa Haşim Paşa (Görevi Temmuz 1903- 28 Temmuz 1908) (Kuneralp, 2003, s. 6), 9 Ocak 1886'dan 23 Mayıs 1886'ya

Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Bu makale, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlanmakta olan "Maarif Nazırı Mustafa Haşim Paşa" isimli Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ORCID: 0009-0003-0660-6759, E-posta: berke11_osmaneli@hotmail.com.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-4615-4932, E-posta: ali.okumus@bilecik.edu.tr.

kadar yaklaşık beş buçuk ay süre ile Hüdavendigâr vilayeti ve çevresini kapsayan adliye müfettişliği görevine tayin edildi. Bu memuriyeti süresince hem Hüdavendigâr vilayeti ve çevresinde dolaşarak hem de Ankara, Afyon, Kütahya gibi şehirlere giderek müfettişlik vazifesini icra etti.

Bu seyahati esnasında “Seyahatname-i Teftiş-i Vilayet-i Hüdavendigâr” başlığı ile kaleme aldığı defterde her ne kadar göreviyle alakalı detaylar içermese de günlük rutini ve ziyaret ettiği kişiler ile yerler kayıtlıdır. Vazifesini icra ederken yaptığı faaliyetlerin arşiv belgeleri ve gazete haberleri üzerinden kısmen takip edilebilmesine ilaveten defterdeki dağınık bilgiler kısa bir süre adliye müfettişliği yapan Mustafa Haşim Bey’in beş buçuk aylık görevini incelemeyi mümkün kılmaktadır. Bilindiği gibi resmi olarak kaleme alınan ve bugün birer arşiv malzemesi olarak değerlendirilen rapor ve layihalar veyahut asker ve siyasetçilerin çoğunlukla yaşanan hadiseleri kendi penceresinden bakarak kaleme aldıkları hatırat metinleri dışarıda tutulduğunda sıradan memurların günlük tarzında tuttuğu kayıtlar son derece nadirdir. Adliye müfettişliği sırasında Mustafa Haşim Bey’in tanınan bir isim olmamasına rağmen günlük tutması bu tür memurların özel hayatına dair fikir vermektedir.

Bu açıdan bakıldığında Haşim Paşa’nın adına seyahatname dediği günlüğü müstesna bir yere sahiptir. Göreviyle ilgili gerekçesi her ne olursa olsun çok fazla detay vermeyişini ise bir problem olarak görmek yerine araştırmaya muhtaç bir konu olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Kaldı ki Haşim Paşa’nın memuriyetiyle ilgili yaşadıklarını birçok kaynaktan tespit etmek mümkündür. Ancak bu kaynakların tamamı şahsi bakış açısını yansıtmaktan veya günlük hayatıyla ilgili detaylar vermekten uzaktır. Şu hâlde, memuriyeti hakkında yapılan resmi yazışmalar ile görevi sırasında bizzat tuttuğu günlük birleştirildiğinde hem adliye müfettişlik memuriyeti hem de o sıradaki kişisel yaşamı aydınlatılabilmektedir.

Mustafa Haşim Bey’in vazifesi olan Adliye Müfettişliği, Adliye Nezareti’ne bağlı birimlerden birisidir. Bu müfettişlik vazifesi 1879’da hayata geçirilen “Teşkilat-ı Mehakim Kanunu” çerçevesinde kurulmuş ve sonrasında her vilayete belirlenen sayıda müfettişler tayin edilmeye başlanmıştır. Adliye Müfettişliğinin kurulmasındaki temel amaç mahkemelerde adli işlerin düzgün bir şekilde yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmektir. Padişah iradesiyle tayin edilen bu müfettişler, üç ayda bir Adliye Nezareti’ne raporlar sunmaktaydı. Adliye Müfettişi olarak tayin edilecek olan memurların güvenilir kimseler olmaları, hukuk ve ceza kanunları ile yargılama usulüne vakıf olmaları gerekmektedir. Müfettişlerin yılın on ayını atandıkları vilayette bir ayını ise merkezde geçirmeleri şart koşulmuştu. (BOA, ŞD. 2502/25) Diğer yandan bir müfettiş on aylık görev süresi boyunca kendi yerine bir naib bırakabilmekteydi. (BOA, ŞD. 2481/12) Bunun yanı sıra Adliye Nezareti ile vilayetler arasında yapılan yazışmalar bu müfettişler üzerinden gerçekleştirilmekteydi.

Adliye Müfettişlerinin vazifesi yalnızca adliyeye dair işlerin denetlenmesinden oluşmamaktaydı. Bu bağlamda Adliye Müfettişinin bir diğer vazifesi ise hapishanelerin ve henüz cezaları belirlenmemiş olan kişilerin tutulduğu nezarethanelerin denetlenmesidir. Buradaki temel vazife hapishane veya nezarethanenin insan sağlığı açısından durumunu incelemek ve tutuklama veya tahliye kararlarının titizlikle yürütülüp yürütülmediğini araştırmaktır. Diğer yandan bu kararlar alınırken herhangi bir yolsuzluğun veya rüşvetin olup olmadığını incelemektir. Bahsedilen görevlerinin yanı sıra müfettişlerin gerektiği durumda kullanabilecekleri belirli yetkileri de mevcuttur. Örneğin bir Adliye Müfettişi teftiş esnasında kanunlara ters bir uygulama gördüğünde, usulsüzlük yapan kişiye ihtarda bulunabilirdi. Dahası mahkemelerde yer alan kâtip ve icra memuru gibi görevlileri aynı sebepten ötürü işinden el çektirebilirdi. Diğer yandan taşradaki adliye encümenlerinin yaptıkları memur se-

çimlerinin denetiminden sorumludurlar. Bu sorumluluklarında bir usulsüzlük ve rüşvet tespit edildiği takdirde encümeni işten el çektilmesi için Adliye Nezaretine telgraf çekebilirlerdi. (Demirel, 2003, s. 187-188, 193, 196)

Adliye Nazırı Mehmed Said Paşa'nın bir eseri olan Adliye Islahı, 1879'da muhtemelen İngilizlerin Osmanlı mahkemelerini Avrupalı müfettişlerin denetlemesine dair önerisine karşı aceleyle hayata geçirilmişti. (Kırmızı, 2012, s. 74) Bu acele hareketten dolayı gerekli donanımına sahip olmayan müfettişler vilayetlere gönderildiğinden, adliye müfettişliği birimi hakkında bir süre sonra pek çok şikâyet gelmeye başladı. Bu şikâyetlerin çoğu doğrudan adliye müfettişlerinin tutum ve davranışlarıyla alakalıydı: Bazı müfettişler bulundukları yerlerde teftiş vazifelerini layıkıyla yerine getirmemekte, üstelik bazıları hiç teftiş yapmamakta, kimileri müfettişliğin dışında başka işlerle uğraşmakta, diğer bir kısmı ise müfettişliğe ehliyeti dahi bulunmamaktaydı. Bir yandan üst üste gelen şikâyetlerin artması diğer yandan da Adliye Nezareti'nin bütçesinin yetersiz olması sebebiyle Adliye Nezareti, vilayetlere bağımsız olarak müfettiş atama uygulamasına 17 Mayıs 1886 tarihinde son vermekle beraber bu müfettişlik vazifesine, Temyiz Mahkemesi'nden seçilen azalar görevlendirilmişti. Bağımsız müfettişlik gönderilmesi usulünün lağvedilmesinin ardından müfettişlerin şahsi ödenekleriyle İstanbul'daki İstintak Dairelerinde yer alan sorgulama memurlarının sayısı artırıldı. (Demirel, 2003, s. 188-189; BOA, İ.DH. 994/78491)

Adliye Müfettişliğinde vilayetlere müstakil olarak tayin yapılması usulünün kaldırılmasının ardından XIX. yüzyılın sonlarında Vilayet-i Sitte ile başlayan bir ıslahat programı oluşturulmakla beraber Adliye Müfettişliği vazifesinde terk edilen vilayetlere bağımsız müfettiş atanması pratiği yeniden uygulanmaya başlanmıştı. (Karaca, 1993, s. 51; Demirel, 2003, s. 191) Bu süreçte ilk olarak Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis, Sivas ve Mamuratülaziz (Elâzığ) vilayetlerinin her birine bağımsız üç adet Müslüman üç adet de Gayrimüslim Adliye Müfettişi tayin edilmiştir. (BOA, Y.A.RES. 77/38) Lakin yapılan ıslahat düzenlemeleri üzerine Adliye Müfettişliği tayin usulünde de bir değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliğe göre iki vilayete tek bir müfettiş atanacak ve bu müfettişe gerek teftiş gerekse de yapılan teftiş hakkında rapor sunmak üzere yardımcı olması amacıyla bir muavin tayin edilecektir. (BOA, İ.HUS. 43/10) Yapılan ıslahatlar bağlamında, Beyrut, Suriye, Konya, Adana, Halep vilayetlerine bir adet müfettiş ve muavin, Hüdavendigâr Vilayetine yalnızca bir adet müfettiş, Ankara, Konya, Trabzon ve Kastamonu Vilayetlerine bir adet müfettiş ve muavin, Cezair-i Bahr-ı Sefid Vilayetine de bir adet müfettiş ve muavin görevlendirilmiştir. Tayin edilen müfettişlerin maaşları beş bin kuruş olarak, beraberinde atanan muavinlerin maaşı iki bin ile iki bin beş yüz kuruş arasında belirlenmiştir. (BOA, Y.A.RES. 84/1)

Bir süre sonra Adliye Nezaretinde tekrardan mali sıkıntılar ortaya çıkması üzerine bütçeyi daha da yormamak amacıyla müfettişlere yardımcı olması amacıyla tayin edilen muavinlerin birçoğu görevden alınmıştır. (BOA, Y.PRK.AZN. 23/14) Daha sonra Adliye Nezareti bütçesinin durumu göz önüne alınarak bir düzenleme yapılmış ve Heyet-i Teftişle adıyla Adliye Müfettişlerinden ve muavinlerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun görevi Adliye Müfettişlerinin yaptığı görevlerle aynı olmakla beraber Müfettişlerin görevleri ve yetkileri hakkında bir talimatname kaleme alınmıştır. (Demirel, 2003, s. 193)

Özetle iki defa hayata geçirilen Adliye Müfettişliği, Osmanlı taşra idaresinde adli kurumları ve onların faaliyetlerini teftiş etmekle vazifelidir. Mustafa Haşim Bey, iki ayrı dönemde kurulan Adliye Müfettişliğinin Mayıs 1886 kaldırılan ilk döneminin son beş buçuk ayında bu vazifeyi icra etmiştir.

Mustafa Haşim Paşa (1852-1920)

Yahya Akyüz, 1981 yılında Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde kaleme aldığı bir raporuyla ilgili Belleten dergisinde yayımladığı makalesine Türk eğitim tarihinde Haşim Paşa'nın hiç adının geçmediğini ve onun unutulmuş bir maarif nazırı olduğunu söyleyerek başlar. (Akyüz, 1981, s. 205) Akyüz'ün bu tespiti aradan otuz beş yıl geçmesine rağmen hâlâ geçerlidir. Haşim Paşa'ya yakıştırılan "şu mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim" (Akyüz, 1981, s. 205) sözü haricinde kendisiyle ilgili literatürde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Halbuki Osmanlı'nın en sarsıntılı döneminde, Adliye Nezareti'ne bağlı pek çok memuriyet görevinin ardından Trablusgarp valisi olan ve II. Abdülhamid iktidarının son maarif nazırı olarak görev yapan Mustafa Haşim Paşa, şüphesiz hukuk ve eğitim tarihi açısından yakından incelenmesi gereken önemli bir isimdir.

Osmanlı arşivinde bulunan sicil-i ahval dosyasına göre Mustafa Haşim, 24 Ekim 1852 (10 Muharrem 1269) tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. Eski sadrazamlardan Koca Yusuf Paşa'nın oğlu, ulemadan Mahmud Bey'in torunudur. Babası Molla Bey olarak da bilinen Şeyhülislam Ahmed Muhtar Efendi'dir. (İpşirli, 1989, s. 105) Mustafa Haşim, ilk mektep eğitiminin ardından Şehzade, Beyazıt ve Mercan Camii medreselerinde eğitimini tamamladı. Ayrıca Arapça tahsil görerek icazet aldı. Hatta şahsi gayretleriyle özel hocalardan Farsça dahi öğrendi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212)

4 Ekim 1863 tarihinde, 11 yaşındayken medreselerin en alt derecesi olan iptida-i harice başladı. 10 Kasım 1868'de ikinci kademe olan hareket-i harice geçti. 14 Aralık 1869'da eğitim derecesine uygun olarak kendisine aylık 150 kuruş maaş tahsis olundu. Aynı maaşla 28 Şubat 1870 tarihinde fetvahane müsvedde salikliğine tayin edildi. 28 Ağustos 1871'de Sahn-ı Seman ve aynı yılın 10 Ekim'inde eğitim silsilesinin sonuncusu olan Süleymaniye ruusunu elde etti. Ardından Musul ve İzmir payelerini kazandı. 9 Ocak 1872'de bin beş yüz kuruş maaş ile Meclis-i Tedkikat-ı Şeriye azalığına tayin edildi. Ardından 10 Ekim 1872'de Mekke-i Mükerrreme Mevleviyeti payesi ve üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı tevdi edilmesinden bir süre sonra Meclis-i Tedkikat-ı Şeriye azalığına ara verdikten sonra 23 Ekim 1877 tarihinde dört bin beş yüz kuruş maaş ile Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azası olarak tayin olundu. (BOA, DH. SAİDd. 4/212) Ayrıca bu görevinde bulunduğu esnada kendisine ikinci rütbeden Mecidi Nişanı tevdi edildi. (BOA, İ.DH., 776/63138)

Medreselerden ve özel hocalardan donanımlı bir eğitim alan Mustafa Haşim Efendi, bu tarihlerde "Eser-i Haşim" imzasıyla İzahü'l-Kavaid isimli Arapça bir risale kaleme aldı. Bu risalesini 22 Ekim 1878 tarihinde II. Abdülhamid'e sundu ve karşılığında kendisine ikinci rütbeden Nişan-ı Ali Osmani takdim edildi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212) Haşim Efendi'nin, Kavaid-i Külliye-i Fıkhiye'nin bir şerhi niteliğindeki bu kitabı kısa bir süre sonra, 23 Ocak 1879 tarihinde Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla (BOA, MF.MKT., 59/175) Matbaa-yı Amire Matbaası'nda kitap olarak da basıldı. (Haşim, 1295, ss. 88)

Daha sonra Osmanlı padişahlarının kısa biyografilerini içeren ve Osmanlı'nın ilk fütihatlarından başlayarak o günün tarihine kadar hüküm süren Osmanlı padişahlarını ve tarihini kısaca ele alan Tuhfetü'l-Müluk ve Zeyli Nuhbetü'l-Müluk isimli kitabını 1881 yılında Mahmud Bey Matbaası'nda neşretti. Mustafa Haşim Efendi, kitabın son kısmına düştüğü nota göre Tuhfetü'l-Müluk'un zeyli olarak tertip ettiği bu "tuhfe", aslında birinci cüzü oluşturarak ikinci cüzü de yayına hazır hale getirilmektedir. (Haşim, 1299, ss. 182) Ancak bu kitabın devamı yayımlanmamıştır.

Mustafa Haşim Efendi, Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azası olarak çalışırken Mustalahat (terimler) isimli bir eser daha yayımlanmıştır. Bu eserin bir nüshasını, padişaktan basımı için izin talep etmek amacıyla Yıldız Sarayı'na gönderdiği anlaşılmaktadır. 5 Ağustos 1886 tarihli irade ile gerekli izinlerin alınmasının ardından aynı yıl eser İstanbul'da basıldı.

(BOA, İ.DH., 998/78840) Kitabın başında yer alan “beyan-ı meram” kısmında, şer’i hukukta yer alan temel terim ve kavramları açıklamak amacıyla bu eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. (Haşim, 1303, s. 2)

Uzunca bir süre Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azası görevinde çalışan Mustafa Haşim Efendi, kendi talebi üzerine Hüdavendigâr vilayeti adliye müfettişliğine 8 Ocak 1886 (27 Kanunuevvel 1301) tarihinde tayin edildi. (BOA, İ.DH., 975/77063) Bu araştırmanın konusunu teşkil eden memuriyeti de budur ve aşağıda incelenecek olan seyahatnamesini de bu müfettişliği esnasında ve sonrasındaki süreçte kaleme almıştır.

Mustafa Haşim Efendi yaklaşık beş buçuk ay süren bu vazifesinin ardından 23 Mayıs 1886 tarihinde İstanbul’a dönerek eski görevi olan Mahkeme-i Temyiz-i Hukuk Azalığı görevine yeniden başladı. Yaklaşık üç ay sonra da (19 Ağustos 1886) tarihinde yine adli bir görevle İzmir ve Manisa’ya gönderildi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212)

20 Ocak 1888’de taşradaki vazifesinin ardından İstanbul’a dönen Mustafa Haşim Bey, 30 Mart 1888’de Mahkeme-i Temyiz Başmüdde-i Umumisi olarak tayin edildi. (BOA, İ.DH., 1075/84383) 8 Kasım 1888’de ise Mahkeme-i Temyiz’in ikinci başkanlığına getirildi. Ardından, 5 Eylül 1890 tarihinde Anadolu Kazaskerliği payesi kazanarak yaklaşık bir yıl sonra Adliye Nezareti Müsteşarı oldu ve birinci dereceden Mecidi Nişanı ile taltif edildi. (BOA, DH. SAİDd. 4/212)

Memuriyet kariyerinde sürekli olarak yükselen Mustafa Haşim Bey hakkında zaman zaman şikayetler de meydana gelmekteydi. Örneğin Adliye Nezareti’nde memur olduğu dönemde beş-altı aydan beri dönemin Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa’ya (Görevi: Kasım 1895-Ağustos 1908) görünmemiş, hatta iki aydan daha uzun bir süre de görevine devam etmemişti. Mustafa Haşim Bey bu devamsızlığının ardından bir gün çıkıp gelerek Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa’nın huzuruna çıkarak bu davranışının sebebini açıklamıştır. Nureddin Paşa ile aralarında bir dargınlık olduğunu ileri süren Mustafa Haşim Bey, bu dargınlığını, ihmalkarlığına sebep olarak göstermiştir. Bunun üzerine Nureddin Paşa, Haşim Bey’in bu tavrından şikâyetçi olarak durumu bizzat Yıldız Sarayı’na bildirmiştir. (BOA, Y.PRK.AZN., 17/6, 12 Aralık 1896) Bu hadisenin ardından Haşim Bey, Adliye Nezareti’ndeki görevinde daha fazla kalamadı. Sonrasında 17 Nisan 1897’de Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı’na tayin edildi (BOA, BEO, 943/70685). Bu sırada kendisi hem Murassa Nişan-ı Osmani (BOA, İ.TAL., 112/110) hem de altın imtiyaz madalyası ile taltif edildi. (BOA, İ.TAL., 130/56)

Mustafa Haşim Bey, 28 Şubat 1899 tarihinde otuz bin kuruş maaş ile Trablusgarp valisi olarak tayin edildi. (BOA, İ.DH., 1362/13) Anadolu toprakları dışarısındaki ilk görevine başlamak için Kuzey Afrika’ya gidecek olan Haşim Efendi bir aylık maaşı nispetinde otuz bin kuruş harcırahıyla beraber yola koyuldu. (BOA, İ.HUS., 73/34) Ancak bu görevini bir yıl kadar sürdürebildi. Bunun sebebi Haşim Bey’e göre, Trablusgarp’ın havası ve suyuyla, “imtizaç” edememesi, uykudan ve yemekten kesildiğinden dayanacak gücünün kalmamasıdır. Vali Haşim Bey, 4 Şubat 1900 tarihli tezkiresinde aktardığına göre bu sebeplerden ötürü hastalanmıştır. Doktorlar tarafından, Haşim Bey’in günden güne ilerleyen hastalığına çare bulunamaması üzerine yine doktorlarının önerisiyle “tabdil-i hava” etmesi kararlaştırıldı. (BOA, Y.PRK.UM., 48/115; BOA, Y.PRK.UM., 49/74)

Haşim Bey, bu sebeplerden dolayı valilik görevini daha fazla sürdüremedi ve Trablusgarp valiliği vazifesinden istifa ederek 21 Nisan 1900 tarihinde İstanbul’a döndü. Döndükten sonra, 21 Ağustos 1900’de Trablusgarp’a gitmeden önceki memuriyeti olan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı’na tekrar tayin edildi. Buradaki üç yıllık memuriyetinin ar-

dından 27 Temmuz 1903 tarihinde kariyerinin en üst mertebesine, Maarif Nazırlığı görevine tayin edildi. (BOA, BEO, 2125/159333) Maarif Nazırlığı görevine tayininden kısa bir süre sonra kendisine ayrıca vezaret rütbesi de verildi. (BOA, İ. MF., 9/56; BOA, İ.TAL., 317/3)

Otuz altı bin kuruş maaş ile Maarif Nazırı olan Mustafa Haşim Paşa, bu memuriyetini II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden bir hafta sonrasına, 30 Temmuz 1908 tarihine kadar beş yıl süreyle devam ettirdi. 30 Kasım 1908 tarihinde ise emekli oldu. Ancak emekli olmasına rağmen sürgüne gönderilmekten kurtulamadı. (BOA, İ.TKS., 21/8) İki senelik sürgün sürecinde ilk olarak Limni Adası'na gönderilen Haşim Paşa burada ikamet konusunda sorun yaşadığından (BOA, BEO, 3581/268568), önce Sakız Adası'na ve daha sonra kendi talebiyle Midilli Adası'na gönderildi. (BOA, BEO, 3609/270625) Ardından sürgünden kurtulmak amacıyla, kendisine kanunlara aykırı bir şekilde muamele gösterildiğini öne sürerek 14 Mart 1910 tarihinde bu muamele hakkında bir tezkire kaleme alması üzerine mahkûmiyet sebebi yeniden incelendi. (BOA, BEO, 3738/280342) II. Meşrutiyet'in ilanının ikinci senesinde, 23 Temmuz 1910 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla affedilenler arasında Mustafa Haşim Paşa'da yer almaktadır. (BOA, BEO, 3785/283810)

Haşim Paşa, 29 Temmuz 1910 yılında İstanbul'a döner dönmez Tezkir-i İnkılab adlı eserini kaleme aldı (Haşim, 1328, ss. 43). Yazdıktan iki sene sonra 1912'de yayımlayabildiği kitabının içeriğinde Tanzimat'ın ilanından, Kırım Harbi'nden, Meşrutiyet'in ilan edildiği günlere kadar yaşanan hadiseleri özetlemektedir. Ayrıca Maarif Nazırlığı vazifesinde bulunduğu beş yıllık süreçte şahit olduklarını anı niteliğinde aktarmaktadır. (Haşim, 1328, s. 1-8)

Mustafa Haşim Paşa kendi hazırladığı şeceresine göre Mustafa Haşim Paşa'nın Ali Haydar Bey isminde bir kardeşi bulunmaktadır. Ayrıca Hüseyin Fahreddin Bey, Mehmed Emin Bey, Ahmed Muhtar Bey, Mehmed İzzeddin Bey, Hatice Utbetullah Hanım, Fatıma Hibetullah Hanım, Zübeyde Kismetullah Hanım, Yusuf Refik Bey, isimlerinde beş erkek ve üç kız olmak üzere toplam sekiz çocuğu vardır.

Mehmed Zeki Pakalın, Haşim Paşa'nın erkek çocuklarının isimlerine ek olarak Ahmed Bey, Avukat Yusuf Haşim Bey ve Koca Yusuf Paşa'yı (ö. 1957) da göstermektedir. (Pakalın, 2008, s. 4) Ayrıca Pakalın, kardeşi Ali Haydar Bey'in ise Şura-yı Devlet azalığında bulunarak onun bâlâ ricalinden olduğunu kaydetmekte ve 13 Mart 1907 tarihinde vefat etmesinin ardından babası Şeyhülislam Ahmed Muhtar'ın Karacaahmet'te bulunan türbesine defnedildiğini aktarmaktadır. (Pakalın, 2008, s. 6)

Haşim Paşa, kendisi için hazırladığı sicil defterinin bir sayfasına düştüğü notta annesi Hatice Hanım'ın yakalandığı "Seretan"¹ isimli, bir hastalıktan kurtulamayarak altmış üç yaşında vefat ettiğini ve babasının medfun bulunduğu Üsküdar İnadiye'deki türbeye defnedildiğini aktarmaktadır. (EK 2) İnadiye'deki türbenin Karacaahmet Mezarlığı'nın hemen yanı başında bulunması büyük ihtimalle eldeki iki farklı kaydın aynı yeri işaret ettiğini göstermektedir. Buna rağmen Haşim Bey'in vefatı ve defnedildiği yerle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İnadiye'de bulunan türbe ise erken Cumhuriyet döneminde yıkıldığı için mezarlığı tahrip olmuştur. (Işın, 1994, s. 16) Bu sebeple Haşim Paşa'nın ailesine ait mezarları bugün tespit etmek mümkün olamamıştır.

Mustafa Haşim Paşa'nın Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği

¹ Seretan hastalığı tedavisi çoğunlukla mümkün olmayan, sert bir şişlik ile başlayarak vücuda zamanla yapışan ve büyüdükçe etrafında yeşil damarlar belirerek kökleşen ölümcül bir hastalıktır (Acıduman vd. 2021, s. 516)

Vilayetlere bağımsız olarak müfettiş tayin etme pratiğinin lağvından yaklaşık beş buçuk ay önce Mustafa Haşim Bey, Hüdavendigâr Vilayetine adliye müfettişi olarak tayin edilmişti. Hem günlüğünde hem de resmi yazışmalarda ifade edildiğine göre bu memuriyeti bizzat kendisi talep etmişti. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 191; BOA, İ.DH., 975/77063, lef 3)

Atama kararına dair dönemin Sadrazamı Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa'nın 6 Ocak 1886 (25 Kanunuevvel 1301) tarihli arzı üzerine çıkartılan 8 Ocak (27 Kanunuevvel) tarihli irade-i seniyyede "Mahkeme-i temyiz azasından faziletli Haşim Bey Efendi hazretlerinin vaki olan talep ve istid'asına mebni Hüdavendigâr vilayeti adliye müfettişliğine" tayin edildiği belirtilmekteydi. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 191; BOA, İ.DH., 975/77063, lef 3) Ek olarak, bu vazifede kendisinden evvel bulunan Kıbrıslı Hüseyin Hamid Bey'in de Dersaadet istinaf mahkemesi cünha dairesi riyasetine atanmasına karar verildi. Haşim Bey'in tayini ile boş kalan Mahkeme-i Temyiz Azalığı vazifesine ise İbrahim Bey tayin edildi. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 191; BOA, DH. SAİDd., 4/314; BOA, Y.PRK.DH., 2/19)

Hüdavendigâr vilayetine Mustafa Haşim Bey'in adliye müfettişi olarak atanmasına, Adliye ve Mezahip Nezareti, İntihap Encümeni'nin yedi üyesi 24 Aralık 1885 tarihinde karar vermişti. (BOA, İ.DH., 975/77063, lef 1) 8 Ocak'ta ataması yapılan Haşim Bey'e karar bir gün sonra tebliğ edilmiş olmalı ki günlüğüne 9 Ocak 1886 tarihinde (28 Kanunuevvel 1301) tayin edildiğini kaydederek başlamakta idi. Kendi ifadesine göre sekiz seneden beri bulunduğu, beş bin kuruş maaşı olan Mahkeme-i Temyiz Azalığı'ndan bu şekilde ayrılarak Bursa'ya doğru yola çıktı.

Haşim Bey'in adliye müfettişi olarak tayin edilmesi Tarık gazetesinin 11 Ocak 1886 tarihli nüshasında, "tevcihat" kısmında da yer almaktadır. (Tarık, 11.01.1886, s. 1) Tercüman-ı Hakikat gazetesi ise bir gün sonra, 12 Ocak 1886 tarihli nüshasında atamayla ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Dersaadet mahkeme-i istinaf cünha riyasetine tahvil-i memuriyet etmiş olan saadetlü Hüseyin Hamid Bey Efendi hazretleri almış oldukları emir mucibince önümüzdeki perşembe günü Bursa'dan Dersaadet'e gelecekleri gibi Hüdavendigâr adliye müfettişi tayin buyurulan faziletlü Haşim Bey Efendi hazretlerinin dahi gelecek cuma günü mahall-i memuriyetine azimet edeceği işitilmiştir." (Tercüman-ı Hakikât, 12.01.1886, s. 1)

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, 20 Ocak tarihli nüshasında Dersaadet istinaf mahkemesine tayin edilen Hüseyin Hamid Bey'in İstanbul'a gelerek görevine başladığını haber vermektedir. Hüseyin Hamid Bey'i "ecille-i memurin ve kanun-şinas" olarak tanımlayan gazete, Hamid Bey'in önceki gün Mudanya üzerinden şehre ulaştığını kaydetmektedir. Aynı gazete bunun yanında Bursa'ya tayin edilen Haşim Bey'in de 19 Ocak'ta Hüdavendigâr vilayetine giderek görevine başladığı duyurmaktadır. (Tercüman-ı Hakikat, 20.01.1886, s.1)

Ne var ki Haşim Bey, gazetenin aktardığı tarihten yaklaşık bir hafta önce Bursa'ya varmıştı. Günlüğünde kaydettiğine göre 10 Ocak Pazar günü Şehber isimli idare-i mahsusa vapuruna iki uşak ve bir aşçı ile binerek Mudanya'ya doğru hareket etmişti. Haşim Bey, ocak ayı olmasına rağmen havanın adeta yazı aratmayacak durumda olduğunu aktarmaktaydı. Haşim Bey'in bu anlatımını doğrulayacak şekilde o tarihlerde gazetelerde şöyle haberler çıkmaktaydı: "Bu sene Bursa havalisinde hemen hiç kış olmadı denilse sezaadır. El-yevm dağlar, ovalar ve mezrualar bir manzara-i nev-bahar gösteriyor." (Tarık, 03.02.1886, s. 3; Tercüman-ı Hakikat, 04.02.1886, s. 2) Sanki bir bahar havasında yolculuk yaptığını ifade eden Haşim Bey, "payitaht-ı kadim saltanat-i Osmani olan şehir-i şehir" şeklinde tanımladığı Bursa'ya 15 Ocak Pazar günü varmıştı.

Hüdavendigar vilayetine gelip görevine başlayan Haşim Bey'in beraberinde kâtip olarak Ömer Faik Efendi bulunmaktadır. (Hüdavendigar Salnamesi, 1303, s. 227) Haşim Bey'in müfettişlik memuriyetinin ilk zamanları hakkında kayda değer bir gelişme ne günlüğünde ne arşiv belgelerinde ne de dönem basınında yer almaktadır. 1880 yılında adliye müfettişi Mehmed Ferid Bey Diyarbakır'da çeşitli ayaklanmalarla uğraşmasına (Kırmızı, 2012, s. 75, 77) karşılık Mustafa Haşim Bey 1886'da Bursa'da oldukça rahat bir durumdaydı. Bu dönemde Bursa'da Telgraf ve Posta Müdürü Osman Efendi'nin girişimleriyle şehir merkezinde mükemmel bir posta ve telgraf merkezi inşa edilerek Vali Mehmed Nazif Paşa'nın nezaretinde icra edilen görkemli bir törenle açılışı yapılmıştır. (Saadet, 09.02.1886, s. 2) Ayrıca Osmanlı Rus harbinden sonra Rumeli'den gelen muhacirlerin 1886 yılı başlarında dahi Bursa civarına iskanlarına devam edilmekteydi. (Tercüman-ı Hakikat, 13.02.1886, s. 1)

Bu gelişmelerle ilgili haberlerde Haşim Bey'in ismi zikredilmemektedir. Bununla birlikte 24 Şubat 1886 tarihli Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Adliye Müfettişi Haşim Bey Efendi'nin önceki gün İstanbul'a gittiği haber verilmekteydi. (Tercüman-ı Hakikat, 24.02.1886, s. 1) Buna herhangi bir gerekçe göstermeyen gazete, 1 Mart tarihli nüshasında aynı konuyla ilgili başka bir haberinde sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "Hüdavendigar vilayeti celilesi adliye müfettişi olup çend günden beri Dersaadet'te bulunan faziletli Haşim Bey Efendi Hazretleri Adliye Nazırı Devletlü Server Paşa hazretlerinden bazı evamir ahz ile bugün Balıkesir'e azimet etmiş ve orada vilayet umur-ı adliyesini tahkik ve teftişe bed'en ve mübaşeret edecekleri işitilmiştir." (Tercüman-ı Hakikat, 01.03.1886, s. 1)

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin aktardığı bu bilgi oldukça ilginçtir. Çünkü Haşim Paşa günlüğünde her ne kadar tarihini gazeteden farklı olarak zikretse de İstanbul'a gittiğini beyan etmekte ancak Balıkesir'e gönderildiğine dair herhangi bir şey kaydetmemektedir. Haşim Bey, günlüğünde 16 Şubat 1886 tarihinde "Kale-i Sultani cihetini devr ve teftiş etmek üzere Bursa'dan hareket" ettiğini beyan etmektedir. Ancak hava şartlarının kötü olması sebebiyle Kale-i Sultani'ye (Çanakkale) hareket edememiştir. İstanbul'da bulunduğu bu günlerde, gazete haberinde de belirtildiği gibi Adliye Nazırı Server Paşa ile görüşen Mustafa Haşim Bey, 23 Şubat tarihinde nazır ile yaptığı görüşmeden sonra adliye memurlarından gelen şikayetleri tahkik etmek amacıyla Ankara vilayetine gönderilmek istendiğini öğrenmişti.

Diğer yandan Tarik gazetesi bu günlerde, Ankara gazetesi yazı heyetinden Mustafa, Muhiddin ve İsmail imzalarıyla gönderilen 3 Mart 1886 tarihli bir mektubu neşretti. Bu mektuba göre, Ankara belediye sandığından bir miktar akçe çalan hırsızlar iki gün içinde bulunarak adliyeye teslim edilmişti. Ehemmiyetli görülen bu konu, vilayet gazetesi aracılığıyla duyurulunca Ankara gazetesinin yazı heyetinden İsmail Efendi duruşmayı takip etmek üzere bizzat mahkemeye gitmişti. İsmail Efendi "kamal-i edeb ve sukûnetle" mahkemede konuşulanları kaydederken mahkeme reisi Halepli Muhammed Hilal Efendi, İsmail Efendi'yi gerekçe göstermeksizin zabıttan menetmişti. Hatta kendisine hâkim olamayan Reis Muhammed Hilal Efendi, oturduğu yerden fırlayarak İsmail Efendi'nin elindeki kağıtları almıştı. Bunun üzerine İsmail Efendi'nin yanında bulunan arkadaşı Muhiddin Bey yazmaya teşebbüs ettiği sırada reis efendi "hariçten zabıt tutulmaz" diyerek onu da bu işten menetmişti. İki yüz kadar kişinin önünde yaşanan bu muamele hakkında mektubu yazanlar şöyle bir serzenişte bulunmaktaydı: "Şu muamele, mücerret reisin Türkçe ifham ve istifham-ı merama kâfi iktidarı olmamakla beraber usul-i muhakemeye adem-i vukuftan dolayı herkesin gözüne çarpmakta olan yanlışlıkların enzar-ı umumiyeye konulması maksadından ileri gelmekle heyet-i tahririmize ait olan bu tahkirden müştekiyiz." (Tarik, 05.03.1886, s. 2-3)

Tarik gazetesinin neşrettiği mektupta, mahkeme reisi olarak zikredilen Muhammed Hilal Efendi (1840-1912), Osmanlı döneminde sosyoloji ile ilgilenen meşhur Bedii Nuri ve

Meşrutiyet döneminin eğitim bilimcilerinden olan Mustafa Satı Beylerin (Satı el-Husri) babasıdır. Halep'te 1840 yılında tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Hilal Efendi, mektupta da belirtildiği üzere Türkçe sorup anlama ve meramını anlatmada yetersiz bir durumdaydı. (Cleveland, 1971, s. 12-14; Manav, 2013, s. 7; Çil, 2004, s. 8) Böyle bir durum adli konularda bu gibi eksiklikleri isabetsiz kararların alınmasına neden olabiliirdi. Bu durum bir yana Muhammed Hilal Efendi hakkında şikâyetle bulunanlar reis efendinin mahkeme usullerine de vakıf olmadığını ileri sürmekteydi.

Bununla birlikte Tarik gazetesi, kendilerine gönderilen bu mektubun alt kısmına şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

“Cümleye bais-i hayret olacağı derkâr olan bu madde hakkında buraca tahkikat-ı lazıme icrasıyla her güne usul ve kavaid haricinde bulunan bu muameleye cüret eden reis-i mahkeme için muamele-i mukteziye ifası Nezaret-i Celile-i Adliye'den bekleniliyor. Hatta dünkü gün işittiğimiz tahkikata nazaran Ankara vilayeti umur-ı askeriyesi hakkında bir müddettir işitilen şikâyetin tahkik-i mahiyet ve ehemmiyeti maksadıyla mahkeme-i temyiz aza-yı sabıkından olup şimdi Hüdavendigâr vilayeti adliye müfettişi olan faziletli Haşim Bey Efendi hazretleri memur olmuşlar ve yakında azimet etmek üzere bulunmuşlardır.” (Tarik, 05.03.1886, s. 3)

Tarik Gazetesi'nin şaşkınlıkla karşıladığı bu durum günümüzdeki özgür basın ve habercilik anlayışına erken bir örnek olması bakımından ilginçtir. Bununla beraber Tarik gazetesinde yer alan Hilal Efendi'yle ilgili bu iddialar, Haşim Bey'in Ankara'ya gönderilmesiyle ilgili resmi yazışmalara hiçbir şekilde yansımamaktadır. Ayrıca Mustafa Haşim Bey'in Ankara vilayetine gönderileceğine dair gazetenin verdiği bilgi doğru olmakla birlikte bu atamanın askeri işler hakkındaki şikâyet üzerine yapıldığı hakkındaki bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır.

Resmi yazışmalara bakıldığında, Haşim Bey'in Ankara'ya gönderilmesi hakkındaki padişah izni Adliye Nazırı Mahmud Server Paşa (Nazırlığı: Eylül 1885-Haziran 1886) tarafından 25 Şubat 1886 tarihinde hazırlanan tezkire üzerine 2 Mart tarihli Sadrazam Kâmil Paşa'nın arzıyla talep edilmişti. Bu talep üzerinde 4 Mart 1886 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile Haşim Bey'in Ankara'ya gönderilmesine karar verildi. (BOA, İ.DH., 980/77363, lef 2)

Adliye Nazırı Server Paşa'nın hazırladığı tezkirede Ankara vilayetinde bulunan Adliye Müfettişi Şükrü Efendi ile vilayetteki başka adliye memurlarının birbirleri aleyhinde şikâyetle bulunmalarından dolayı meselenin iç yüzünü araştırmak amacıyla Haşim Bey'in görevlendirildiği ifade edilmektedir. Bu amaçla Haşim Bey'e yedi bin kuruş harcırah da verilecekti. Ayrıca Ankara'da dolaşmak durumunda kalacağı için adliye müfettişlerine tahsis edilmiş olan aylık iki bin kuruş da kendisine ödenecekti. (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 221; BOA, İ.DH., 980/77363, lef 1 ve 2)

Haşim Bey günlüğünde kaydettiğine göre Ankara'ya gitmeden önce İstanbul'dan Bursa'ya döndü. 27 Mart 1886 Cumartesi günü Bursa'dan Ankara'ya doğru beraberinde dört zabıt olduğu halde iki tatar arabası ile bir landoya binerek hareket etti. Birkaç gün süren yolculuğun ardından Ankara'ya ulaşan Haşim Bey, yolculuğu esnasında güzergahında bulunan ve ikamet ettiği yerler hakkında günlüğünde birtakım detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Kısa bir süre sonra Haşim Bey'in yaptığı tahkikat hakkında Adliye Nezaret'i'ne yazdığı rapor üzerine Sadrazam Kâmil Paşa'nın 3 Mayıs 1886 tarihinde kaleme aldığı tezkirede,

Ankara vilayetinde yaşananlar ve şikâyetle konu olan meseleler hakkında şu tespit ve öneriler bulunmaktaydı:

“... icra-yı tahkikat için bi'l-istizan şeref-müteallik buyurulan irade-i seniyye-i canab-ı mülükâneye tevfikân geçende Ankara'ya iğram olunan Hüdavendigâr adliye müfettişi faziletli Haşim Bey Efendi hazretlerinden varid olan evrak-ı tahkikiyeye nazaran Ankara memuriyet-i adliyesinden müfettiş Şükrü Efendi ile mahkeme-i istinaf reisi Muhammed Hilal ve bidayet mahkemesi reisi evveli Abdülatif Efendilerin ve istinaf müdde-i umumisi Rifat Bey'in tebdilleri lazım gelmesiyle müfettişlik umuru şimdilik civar bir vilayet müfettişliğine havale-ten rüyet ettirilmek üzere mumaileyhimin azilleriyle istinaf mahkemesi reisi Hilal Efendi'nin yerine Dersaadet istinaf mahkemesi cinayet kalemi başkatibi Şakir Efendi'nin ve bidayet mahkemesi riyaset olunmasına Bingazi ticaret mahkemesi reisi olup bir hayli müddetten beri bulunmuş olan Ahmed Rifat Efendi'nin ve istinaf müdde-i umumiğine Edirne istinaf mahkemesi müdde-i umumisi sabık Markar Efendi'nin intihap olunduklarına dair encümen-i intihab-ı adliyeden tanzim olunan mazbatanın gönderildiği beyanıyla icra-yı icabı hakkında adliye Nezaret-i Celilesinin tezkiresi takımıyla arz ve takdim kılınmış olmakla...” (BOA, BEO.AYN.d... 1581, s. 257)

Hakkında şikâyetler bulunduğundan, Haşim Bey'in incelemesi için gönderildiği Ankara Adliye Müfettişi Mehmed Şükrü Efendi de esasen benzer bir şikâyetle binaen Ankara vilayetine tayin edilmişti. Şükrü Efendi'nin 27 Aralık 1883 tarihinde Ankara Adliye Müfettişi olarak tayiniyle ilgili iradede “Ankara vilayeti Adliye müfettişi Hikmet Bey'in umur-i memuriyesinde vukua gelen mübalatsızlığıyla beraber hareket-i sairesi ve hakkında vaki olan şikâyet üzerine orada bekası caiz olamayacağından” görevinden alındığı ve yerine Van vilayeti merkez mutasarrıfı sabıkı Mehmed Şükrü Efendi'nin tayin edildiği belirtilmektedir. (BOA, İ.DH. 904/71848) Kendisinin selefi olan müfettiş Hikmet Bey'in memuriyetiyle ilgili umursamaz tavırlar sergilediği iddia edilen hareketlerinden ötürü görevden alınmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Haşim Bey'in, yerinde inceleme yaparak hali hazırdaki müfettiş Şükrü Efendi ve diğer memurların değişmesiyle ilgili önerilerinin nasıl bir sonuç verdiği ise merak konusudur.

Eleştirileri oklarının hedefinde bulunan Mehmed Şükrü Efendi, aslen Mardinli olup, Mardin eşrafından Yunus Efendi'nin oğludur. 1836/37 yıllarında doğan Şükrü Efendi, Mardin ve Diyarbakır'da eğitimini tamamladıktan sonra Musul, Siirt, Yanya, Van gibi şehirlerde çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. Son olarak 1883 yılının sonlarında başladığı ve iki yıldan uzun bir süredir devam ettirdiği Ankara adliye müfettişliği görevinden muhtemelen Mustafa Haşim Bey'in önerisi dikkate alınarak görevinden azledildi. Sicil varakasinda bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Mumaileyh Şükrü Efendi'nin vilayet-i müşarunileyha [Ankara] memuriyet-i adliyesi ile beynlerinde tahaddüs eden ihtilaftan dolayı tebdiline lüzum görülmesiyle 1303 senesi Recep'in 28'inde vaki 1302 senesi Nisan'ının 21'inde [2/3 Mayıs 1886] mezkûr Adliye Müfettişliğinden azledilmiştir.” (BOA, DH. SAİDd. 2/408)

Bir şikâyet üzerine göreve atanan Mehmed Şükrü Efendi'nin benzer bir şikâyetle görevinden alınması ironik bir tablo olarak gözüксе de Adliye Müfettişliklerinin kaldırılma sebeplerinden biri olarak yoğun şikâyetlerin ileri sürülmesi, Haşim Bey'in Ankara'daki durum hakkında yaptığı bu tahkikatla da ortaya çıkmaktadır. Öte yandan yukarıda Ankara gazetesi yazı heyetini mahkemede yazmaktan alıkoyan Muhammed Hilal Efendi de çok geçmeden görevinden alınmıştı. Sicil dosyasına göre 24 Nisan 1886 tarihinde görevinden azledilen Muhammed Hilal Efendi, 10 Ağustos 1886 tarihinde Trablusgarp istinaf mahkemesi riyaset-i saniliğine tayin edildiği kaydedilmektedir. (BOA, DH. SAİDd., 4/1032) Muhammed Hilal

Efendi'nin Trablusgarp'a tayin edilmesinde Türkçe anlama ve konuşma konusundaki eksiklikleri etkili olmuştu. (Manav, 2013, s. 7; Çil, 2004, s. 8)

Ankara'daki vazifesinin ardından tekrar görevlendirildiği Bursa'ya dönen Haşim Bey, bu memuriyetinin lağvedildiğini 23 Mayıs 1886 Cuma günü haber almasının ardından İstanbul'a geldi. Birkaç ay aradan sonra eski vazifesi olan mahkeme-i temyiz azalığına Meclis-i Vükela kararıyla 31 Ekim 1886 tarihinde yeniden tayin edildi. (BOA, MV, 13/51)

Adliye müfettişliklerinin lağvedilmesine dair 27 Mayıs 1886 tarihinde Sadrazam Kâmil Paşa tarafından mabeyne sunulan tezkirede konu hakkında herhangi somut bir gerekçe gösterilmeyip bunun yerine "Dersaadet ve taşra umur-i adliyesinin teftişi ve lede'liktiza bir madde-i mahsusanın tahkiki mahkeme-i temyiz azasından tensip olunacak zata tevdi olunmak üzere adliye müfettişliklerinin lağvı" gerekli görüldüğü ifade edilmekteydi. Yine aynı tezkirede gerekli durumlarda müracaat edilecek kişiler sayılırken mahkeme-i temyiz azalığı ve Hüdavendigar vilayeti Adliye Müfettişliği yapmış olan Mustafa Haşim Bey'in de ismi zikredilmektedir. (BOA.BEO.AYN.d... 1581, s. 272)

Sonuç

Bu araştırmada, Mustafa Haşim Bey'in başta Osmanlı arşivi olmak üzere çeşitli süreli yayınlardan ve tuttuğu günlükten hareketle Adliye Müfettişliğine dair detaylar tespit edilmiştir. Böylece Haşim Bey'in doğrudan memuriyetini ilgilendirdiği için yazma gereği duymadığı bilgiler Osmanlı arşivi ve dönem gazetelerinden hareketle derlenmiştir.

Bu araştırmada, Mustafa Haşim Bey'in başta Osmanlı arşivi olmak üzere çeşitli süreli yayınlardan ve tuttuğu günlükten hareketle Adliye Müfettişliğine dair detaylar tespit edilmiştir. Böylece Haşim Bey'in doğrudan memuriyetini ilgilendirdiği için yazma gereği duymadığı bilgiler Osmanlı arşivi ve dönem gazetelerinden hareketle derlenmiştir.

Mustafa Haşim Bey'in Hüdavendigar vilayetine Adliye Müfettişi olarak tayini, Osmanlı Adliye Nezareti'nin 1879 tarihli ıslahatı çerçevesinde tesis edilen yeni denetim sisteminin bir sonucu olarak gerçekleşmişti. Bu reformla birlikte kurulan Adliye Müfettişliği kurumu, vilayetlerdeki mahkemelerin işleyişini merkezden denetlemeyi, uygulamadaki hataları tespit ederek hukuki işleyişi disiplin altına almayı hedeflemişti. Müfettişler doğrudan padişah iradesiyle tayin edilmekte ve her üç ayda bir İstanbul'a ayrıntılı rapor sunmakla mükellef tutulmuşlardı.

Mustafa Haşim Bey, bu vazifeye atanmayı bizzat kendisi talep etmiş ve Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın arzı üzerine 8 Ocak 1886 tarihli irade-i seniyye doğrultusunda müfettiş tayin edilmişti. Bunun üzerine önceki görevinden istifa ederek Hüdavenfigar vilayeti-nin merkez sancağı Burasa'ya doğru yola çıkmış ve 15 Ocak 1886'da şehre ulaşarak görevine başlamıştır. Nitekim Mustafa Haşim Bey'in müfettişlik görevinin ilk zamanlarını herhangi bir zorluk veya hadiseyle karşılaşmadan geçirmiş, çeşitli ziyaretler yaparak şehri dolaşmıştır.

Bununla birlikte aynı yılın şubat ayında İstanbul'a dönmüş ve Adliye Nazırı Server Paşa ile görüşmüştü. Bu temasın hemen ardından Balıkesir'e geçmişti. Bu sırada, Ankara adliyesinde yaşanan karışıklıklar sebebiyle, bölgede görev yapan adliye memurlarının birbirlerini şikâyet ettikleri meselelerin tahkiki için Haşim Bey bizzat Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa tarafından Ankara vilayetine gönderildi. Bu yeni göreviyle bağlantılı olarak kendisine harcırah ve müfettişlere mahsus ek ödenekler tahsis edilmişti.

2 Mart 1886 tarihli Sadaret tezkiresi ve 4 Mart tarihli irade-i seniyye ile resmi niteliğe kavuşan bu görevlendirme, Haşim Bey'in merkezle sıkı temas hâlinde, değişken gündemlere göre yeni görevler alan bir bürokrat olduğunu göstermektedir. Ankara'da yaşanan adli sorunlar, dönemin basınında da geniş şekilde yer almış, özellikle mahkeme reisi Hilal Efendi'nin liyakatsizliği, tarafgir tutumu ve usulsüz uygulamaları kamuoyunda tartışmalara yol açmıştı.

Mustafa Haşim Bey'in Ankara vilayetine teftiş amaçlı gönderilmesi, yalnızca olayların soruşturulması değil, aynı zamanda merkezi idarenin taşrada adalet sistemi üzerindeki gözetimini güçlendirme amacını da taşımaktadır. Bu araştırma, Mustafa Haşim Bey üzerinden, adliye müfettişliği sisteminin nasıl işlediğine, bürokratik tayinlerin hangi gerekçelerle yapıldığına ve dönemin hukuk pratiğindeki problemleri çözüme biçimlerine ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Babıali Evrak Odası (BEO), 3581/268568; 3609/270625; 3785/283810
Babıali Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO.AYN.d...), 1581, s. 191, 221, 257,
Dahiliye Nezareti, Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd.), 4/212; 2/606; 4/1032;
96/311; 4/314
İrade Dahiliye (İ.DH.), 904/71848; 1075/84383; 975/77063; 980/77363;
994/78491; 998/78840
İrade Hususi (İ.HUS.), 43/10
İrade Taltifat (İ.TAL), 317/3; 112/110; 130/56
İrade tekaüd Sandığı (İ.TKS.), 21/8
İrade, Maarif (İ. MF.), 9/56
Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.), 59/175
Meclis-i Vükela (MV), 13/51
Şura-yı Devlet (ŞD), 2502/25; 2481/12
Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 77/38; 84/1
Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM.), 49/74
Yıldız, Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN.), 17/6; 23/14
Yıldız, Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH.), 2/19

Diğer Kaynaklar

- ACIDUMAN, A., vd. (2021). "Cancer in Ottoman Surgical Books – Part I: Classical Period (1450–1730)" Erciyes Medical Journal, XXXXIII/4: 513-518.
- AKYÜZ, Y. (1981). "Maarif Nazırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar" Belleten, XXXV/179: 205-214.
- CLEVELAND, W. L (1971). The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the life and thought of Sati' al-Husri. Princeton: Princeton University Press.
- ÇANKAYA, A. (1968). Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler. III. Cilt, Ankara: Mars Matbaası.
- ÇİL, F. (2004). Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- DEMİREL, F. (2003). Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914), İstanbul İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HAŞİM, (1295). İzahu'l-Kavaid. İstanbul: Matbaa-i Amire.

- HAŞİM, (1299). Tuhfetü'l-Müluk ve Zeyli, Nuhbetü'l-Müluk. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- HAŞİM, (1303). Mustalahat. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- HAŞİM, (1328). Tezkir-i İnkılab. İstanbul: Ranin Matbaası.
- Hüdavendigar Salnamesi, (1303). Bursa: Matbaa-yı Vilayet.
- IŞIN, E. (1994). "Haşim Efendi Tekkesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Cilt: 4, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.
- İPŞİRLİ, M. (1989), "Ahmed Muhtar Beyefendi, Molla Bey (1807-1882)" TDV İslâm Ansiklopedisi, 2. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KARACA, A. (1993), Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- KIRMIZI, A. (2012). "1880'de Diyarbakir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 7: 73-90.
- KUNERALP, S. (2003). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prodopografik Rehber. İstanbul: İSİS.
- MANAV, H. (2013). Bedîi Nuri Bey'in Hayatı, Görüşleri ve Şahsiyeti: 1872-1913. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- PAKALIN, M. Z. (2008). Sicil-i Osmani Zeyli. IX. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Süreli Yayınlar

Saadet Gazetesi, 09 Şubat 1886

Tarik Gazetesi, 03 Şubat 1886; 05 Mart 1886; 11 Ocak 1886

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 04 Şubat 1886; 12 Ocak 1886; 13 Şubat 1886; 20 Ocak 1886

EXTENDED ABSTRACT

This research will investigate the details of Mustafa Haşim Pasha's assignment as an inspector of Department of Justice in the Hudavendigar vilayet (province) during the first half of 1886, using both his diary which he named seyahatname (travelogue) and primary sources. Despite Mustafa Haşim Pasha's more than thirty years of service in various positions within the justice department and his service as Minister of Education (1903-1908), no academic research has been conducted about him.

Mustafa Hasim Pasha, born in Istanbul in 1852, was the last minister of education under Abdulhamid II from July 27, 1903, until the second declaration of the Constitution on July 24, 1908. He was the son of Şeyhulislam Ahmed Muhtar Beyefendi (known as Molla Bey) and the grandson of former grand vizier Koca Yusuf Pasha. After completing his primary education in Ottoman schools, Hasim Pasha pursued studies at medreses (Muslim theological schools) in the Şehzade, Beyazid, and Mercan mosques. At 18, he began working at the fetvahane (Islamic religious house) with a monthly salary of 150 kuruş. Two years later, on January 9, 1872, he transferred to the Department of Justice as an investigator. He served in various branches of this department for nearly thirty years. On February 28, 1899, Mustafa Haşim Pasha became the governor of the Tripoli province but stayed only for a year due

to health issues caused by the city's climate. He was exiled after his dismissal from the minister of education on July 30, 1908, to the Chios and Lesbos islands. When he was pardoned in 1910, he returned to İstanbul and died in 1920.

Mustafa Haşim Bey's appointment as judicial inspector to the province of Hüdavendigar was a result of the new supervisory system established as part of the Ottoman Department of Justice's reforms of 1879. With this reform, the institution of judicial inspectorship was created with the aim of centrally overseeing the functioning of courts in the provinces, identifying errors in practice, and enforcing discipline in legal procedures. Inspectors were appointed directly by the Sultan's decree and were required to submit detailed reports to İstanbul every three months.

Mustafa Haşim Bey personally requested this position, and upon the recommendation of Grand Vizier Kıbrıslı Kâmil Pasha, he was appointed inspector by an imperial decree (*irade-i seniyye*) dated January 8, 1886. Following this, he resigned from his previous post and set out for Bursa, the central district of the Hüdavendigar province, arriving in the city on January 15, 1886, where he officially commenced his duties. Indeed, in the initial phase of his inspectorate, Mustafa Haşim Bey encountered no difficulties or incidents and spent time touring the city and making various visits.

However, in February of the same year, he returned to İstanbul and met with the Minister of Justice, Server Pasha. Shortly thereafter, he traveled to Balıkesir. During this period, due to disturbances in the Ankara judiciary, and the mutual accusations among judicial officials working in the region, Haşim Bey was dispatched to the province of Ankara by the new Minister of Justice, Abdurrahman Pasha, to investigate these matters personally. In connection with this new assignment, he was granted travel allowances and additional funds specific to inspectors.

This new appointment was formalized by a Grand Vizierial memorandum dated March 2, 1886, and an imperial decree dated March 4. It reveals that Haşim Bey was a bureaucrat in close contact with the central administration and was frequently assigned new duties in accordance with changing agendas. The judicial problems in Ankara received wide coverage in the press at the time, particularly focusing on the incompetence, partiality, and irregular practices of the court president, Hilal Efendi, which sparked public debate. Mustafa Haşim Bey's dispatch to the province of Ankara for inspection was intended not only to investigate these incidents but also to strengthen the central government's oversight of the justice system in the provinces.

This study, through the case of Mustafa Haşim Bey, sheds light on how the judicial inspectorate functioned, the reasoning behind bureaucratic appointments, and the methods used to address problems within the legal practices of the period.

EKLER

EK 1: Mustafa Haşim Paşa'nın fotoğrafları (Yazarların koleksiyonu)



EK 2: Mustafa Haşim Bey'in annesinin vefatı ve defnedilmesi hakkında tuttuğu kayıt (Yazarların koleksiyonu)

والله م خدیجه بنت عبد الله تحمیناً التمس اوج یاسینه
اولدنی حالده اشوبیک اوچون دوت سنه ماهجه سی
ذی الحجه الشریفه سنک اون بدخی و بیک اوچون اوج
سنه رومیه سی اثنونک یکدی در دخی بازار ایرتسی کونی
صباحین ساعت اوج بدخی کیکرک سلطان علتندن
رما یاب اوله به رقی عازم دار بقا اولغله ایرتسی صالی
کونی پدرک حنادیه ده مدفون بولندیخی تر به ده دفن
جناب حق مقامی جنت ابله

EK 3: Mustafa Haşim Bey'in Hüdavendigâr vilayetinde Adliye Müfettişi olarak görev yaptığı sırada tuttuğu defter. (Yazarların koleksiyonu)

سیاحتنامه تفتیش ولایت خراسان
شهریست ایلدیز اوج سنه سی بیجی اواخر سنک اوجنی و ایلدیز
برسنه سی طایفه اولدنی یکدی بدخی جعدا برقی کونی سکونه و نیری
بولغده اولدنی بیست غرسه معاش اولدنی حکم غیری عیاضا
دوقمچولان طایفه اوز سنه بیجی بیست غرسه معاشه قیصره
داما و عیاضه همدیست مامور بولندیخی خدانو رمالی و قیصره
عدیه مفتلکه نصب و تقصیه اولدنی بمنه تعالی بوم مذکور
لقوزنجی بازار ایلدیز مدانیه اسکله سنه بیقلیه اوزر شهر نام
ادامه مخصوصه و ایلدیزه ایکی اوشامه برانجی ایلدیزه
برهوه ذوات لطفده رسم قیصره اجرا ایلدیزلر ساعت
مذکور ارمووی یه اوغرایه ده نام عیاض لطفده مذکور
مذکور
جناب مفتی لطفله ایلدیزه هوا به نصاف اولدنی که و کز جاده
مومک یاز کبی برکوزل سیر و سفر ایای ایدنی

قضا ی مذکور قاضی صدر اعظم علی باشا اولدنی همدیست
هست عدیه جرح و حال اخذ خبر ایلدیز ایلدیز بیجی سنه
کیر و کیر بولر طرفلر ایلدیز ایلدیز اولدنی تر به اولدنی
هر به لایله برضیه ایلدیز ساعت اون جایت قاله ده بر
یولنه روانه اولدنی
هواست لطف فوه العاده سی بیقلیه قرقر صانکه بریشیل
بور غصه کبی غصه اندام لطف ایلدیز و برسنه کلده
ای قضا قدیم سلطنت عثمانی اولدنی شهر شهر برده
سیر و تماس اولدنی و کیر کیر سی اوت سنه کبی قویده
برقده ایلدیز برانجی و ستر ایلدیز ایلدیز کیر کیر
عزیز است ایلدیز ایلدیز ایلدیز ایلدیز
برانجی صاف ایلدیز لطفله ولایت خراسان
نایطی اولوب الفت و محبتی مور و ش بره بولنه عازم
رفت بیست ایلدیز طرفلر ایلدیز ایلدیز ایلدیز
اولدنی ده مجر و مستقیم ایلدیز بالاقا است برده

عاجز نیست عربی بنده و برادر او نامه امیر اوزیر
میرزا احمد خان سنه کیم بر او اوردی بعد از طاعت
او نامه نافه شام صبحه و بعد از صبحه طاعت
حصار ده واقع خانه سنه علی لویه المافع داخل اولدی
در یک کجه قافله قدسک ماه حاله اولدی و شرفی و شرفی
طقوزنجی و شرفی کوفی نسا اقلی و شرفی
توانا غلت سلاطین جراتی باله شرفی نقل اولدی
شب مواصلت صبحی لویه حفته امیر و اخای حفته
افتاده شرفی ایددی
چرا شرفی اخای و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
قالوچه سنه اوست طافده بر نامه یکنی قایلده یه کرلی
بور سنه ایه قرائله بر آخو قوه حکام اولدی کورلی
یوم و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
اولدی قدسک حایم مذکر قیوم قیوم سنه کیم
مکمله نامیده معروف حایم حفته کورلی بعد از ایش

حصار ده و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
تزیینده صبحی حجت اولدی و ده خانه یه عورت اولدی
۱۰۰ خانگی
یوم جمعه
بازار کوفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
نامیده اقلی حفته کیم یلدن نام بر مهر قیوم شرفی و شرفی
موفی اولدی قریه قصر والا کورلی
اولدی قریه کورلی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
دهو آجه و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
جمعه خانه حکرده و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
جامع نور لا میند و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
اولدی قدسک حایم حفته بر نامه ایش و شرفی و شرفی و شرفی
صحن و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
خانه یه کلندی
۱۷ خانگی
یوم جمعه

شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
لطیف اولدی قریه و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
کهنه قدس بورا و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
اولدی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
بر و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
ایضا اولدی قدسک حایم حفته مرکز حایم و شرفی و شرفی و شرفی
حیدر باشا حفته کیم حایم حفته و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
یوم جمعه و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
نادره و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
مختبر و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
بالا و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
اولدی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
خانه مذکر حایم حفته و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
قابل اولدی حفته و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی

بشرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
کیم سنه و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
انشا و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
خانه سنه نقل اولدی
۵ خانگی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
بالا و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
نادره و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
اولدی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
ایضا و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
حیدر باشا حفته کیم حایم حفته و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
یوم جمعه و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
نادره و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
مختبر و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
بالا و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
اولدی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
خانه مذکر حایم حفته و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی
قابل اولدی حفته و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی و شرفی

ناله سر مسته رفت بخت افسند و
 شرف شد البه ایستاد برافندی و دها بر قایم زوایش
 معروفه ایلم عقد زینم الفت اولند
 مذکور ما نیست او بدین شی جمع ابر کوفی صبا جلوس است
 اوج جمع بر کعبه است (افق) مأمور است موقت سینه گفت از
 بروند از افق بپوشد و دست صلیبه و این تا تاریکی
 بروند و به پینه دست حرکت و غرقه بر ساعت کشا
 در بندینه و اول از این ایلی ساعت فکده (افق) نام
 به الما آمله بر آید و فکده آرام آید و دست برافندی
 صیفه بفرست الفی ساعت بر جا بکشد (افق) اول صفا
 مواصلت اولند و وظیفه قضیه نک ایفا
 استار قلندی

واما کتب ضروری اور اہمہ قائلہ اربعہ ایسی کہ
مباحثہ ساعت اور انجیہ اور قائلہ ضروری
نام ایسی ساعت ضروری نام قریبہ برہانہ اور
اولیہ نہ تو معلوم لغوی ایسی ساعت اور ضروری

در حق حرکت ساعت بسر جقمق آهسته غنچه درون سینه کی
در سینه و سگرو (یا) جقمق نام ناعیه کنند
اولاوه در بزرگ اتم و استراحت فضک سگ جقمق حرکت او سینه
قرص صوفی غنچه باله سگ بسر ساعت بر جای یک بوغان
مذکور کجیل است ساعت اتم و بر جقمق (بو) (بو) (بو)
نام قرص غنچه خانه او کجیل و مافرا و سگ
ایرانی صبا طلیعه ساعت با سگ او در خانه در محل مذکور در وقت
بر جقمق ساعت سگ هر کس کو سگ او غنچه ساعت در وی یک
کجیل است (بقو) غنچه قرص غنچه سگ کو سگ طلیعه
بعد ساعت بسر جقمق حرکت او سگ سگ طلیعه بوله
حقیقت

[illegible]

وادیکجه اوراحم بیروت ابله ابریشی صائی کوفی ساعت بره یکمی
 قاله ده عربیه بنیره دی
 بر ساعت قره دقیقه ده (قافلی صد) در بنینه دایله ده
 طعای ابراه و ساعت اوچی یکمی که رت دخی دستیکه
 حرکت الی ساعت یکمی دقیقه ده یعنی اونه یکمی قاله ده
 و لایحه خنده روی و خندنه بر لسانه (قاجار) نام قرینه
 خانسه سافرقالنه ده صبا علیه ایزکنده ساعت اوچی
 قره که رت خانه مذکور دی باجو که او حجه ساعت الی دقیقه ده
 (فرصه) داخل اولدن

(مخبر) (ع) داخل اولی
 قضای مذکور در ده ساعت به محض مرگله ای
 صادره (م) او غایب گشت ایضا کیست
 طبقه محض (م) نام قریه کلند به
 قاله او در بر اوله نه کی غنی کلات ایله حاصل اوله
 هندی ایله کوچ حال ایله برضا غرضه ایله اوله
 قاله او در بر اوله ~~ایضا~~ ایضا کیست

ابرخی بخفته کوفی صباحیله اولد بر ساعت اوله دقیقه ده
حرکتکده ایکی ساعت الکی دقیقه ده صباحیله کوفی باش
اولام ده سنج مواضله صباحی طلعایی ~~ایلیله~~
اوله دقیقه ده
اورا ~~ایلیله~~ اورا ~~ایلیله~~ دفعی حرکت اولن
ایکی جاییت کیم دن (تیمه) نام قریه یی مواضله
براز الام واستراحتده صبح ساعت
یعه یه بسره قاله ده ~~تیمه~~ ~~تیمه~~ دفعی قاله ده و نرمن
براز صبحه ~~ایلیله~~ ~~ایلیله~~ قافله اولر کیم یه یه قابل
کشی اولد یی ~~ایلیله~~ ~~ایلیله~~ بر ساعت زمانه ~~ایلیله~~
وقته ایلیله ~~ایلیله~~ ~~ایلیله~~ کیم ساعت بروده (قایم) ~~ایلیله~~
~~ایلیله~~

نام قریبہ ایندھا
 بو را ده بر خانه نخت ^{سنه} اوله ~~نخت~~ واره ایسه
 بر قایق کوبلی اوله به طوبیلاغمه و برده خسته نیقه
 سر بلغمه و بو خسته یجر آخر محله کوندلست اوز ^{سینجه}
 ایسه ده خسته نخت قالیر طایه ^{چقند} حوریا اجمای
 بنبرات الحله اولدوغوره منکر خسته اوله ده ایضا ^{ایله} ایشیه

اولد بخنده ساعت اوله قالدرمه
کدر بکلت اولد و عریه سکت اعینه بکشد
صباحه قدر اولد و امر وقت ساعت اوله بره یکدی خانه
هر کتله مارست و رو بکلت یکدی بنی او عریه اولد و سینه عیاله
یکدی بنی عریه کتله و رو بکلت او بی قدر و دفعه کتله
شهر انقدیه و معلول ایلد و ای ولایت سری پاشا حفر بکلت
بیوسه قدر اولد و ایله دائره حکومت و معلول اولد
برلده و عریه کتله ایله اولد و معلول یکدی سینه عریه
و عریه کتله و عریه کتله ایله کتله ایله کتله
بعده انقدیه و ایله ایسلام محمد افندک عریه کتله
عریه کتله و ایله کتله ایله کتله ایله کتله
دائره حکومت و ایله کتله ایله کتله
آمال و عریه کتله ایله کتله ایله کتله
ایله کتله ایله کتله ایله کتله
هر کتله بر ساعت مافیه قدر و ایله کتله
دفعه کتله

[illegible][illegible][illegible]

